

УДК 821.161.2

Смілянська Валерія

ШЕВЧЕНКОВА «НАЙМИЧКА» – АПОФЕОЗ ТИХОЇ САМОПОЖЕРТВИ

Стаття присвячена глибокому аналізу поеми Тараса Шевченка «Наймичка». Особливу увагу приділено індивідуальному синтезу різних стилів у творчості автора.

Ключові слова: Тарас Шевченко, поезія, синтез стилів, аналіз.

Статья посвящена глубокому анализу поэмы Тараса Шевченко «Служанка». Особое внимание уделено индивидуальному синтезу различных стилей в творчестве автора.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, поэзия, синтез стилей, анализ.

The article is devoted to deep analysis of the poem Taras Shevchenko «Hireling». Particular attention is paid to individual fusion of different styles in the work of the author.

Key words: Taras Shevchenko, poetry, synthesis of styles, analysis.

Серед грона огненних історіософсько-політичних поем періоду «трьох літ» поема «Наймичка» стоїть окремо, випадає з нього як тематологічно, так і за стилем (дещо співвідносячись лише з написаною ледь раніше поемою «Сліпий» у її побутовій частині). Твір написано в Переяславі, у будинку А. О. Козачковського (авторська дата завершення – 13 листопада 1845). На сюжет поеми пізніше, у 1852–53, Шевченко написав однойменну прозову повість російською мовою.

Твір належить до групи побутово-етологічних поем, де акцентується не стільки соціальне підґрунтя конфлікту (тут показані лише наслідки), а саме його морально-етичний аспект. Власне сам конфлікт у часі передує фабульному розвитку. Він домислюється читачем, причому про соціальну залежність тут не йдеться: нічого не повідомляючи про того, хто звів дівчину із заможної селянської родини («Я була багата...»), автор ставить в центрі твору саме молоду матір. Іван Франко присвятив «Наймичці» спеціальну статтю, де зіставляє поему й однойменну повість Шевченка, щоправда, помилково вважаючи повість первісною (бо в автографі автор поставив – з конспіративних міркувань – фіктивну, значно ранішу дату: «25 февраля 1844. Переяслов»). З'ясовуючи проблематику твору, Франко писав: «Се одна з основних ідей Шевченка, та ідея, що він на різні лади не переставав виявляти від початку аж до кінця своєї діяльності. «Гайдамаки» (епізоди про Оксану і Галайду), «Катерина», «Наймичка», «Марина», «Відьма» – ось важніші етапи розвою зображення тої ідеї у Шевченка. Основою суспільності, по думці Шевченка, є сім'я – така і в тій формі, в якій вона задержалася в українських хуторах і селах, не здеморалізованих ще посторонніми силами. Сімейне життя патріархальне і сумірне, – то найбільша святість. <...> Можна сказати, що на всі хиби і лиха тодішньої передреформаційної суспільності російської Шевченко дивиться крізь призму святості сім'ї. Робота на панщині, визискування, неправда поміщицька й судова, податки і здирства – все те в світогляді Шевченка займає без порівняння менше місця, як пониження людської гідності, якого головним і найтипівшим виразом у нього є пониження жінчини, зрада й наруга над дівчиною, якій таким робом назавсігди відбирається можливість легального сімейного життя» (Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 39. – С. 464). Кожен новий твір на цю тему – ніби сходинки у пошуках розв'язання ситуації, в якій автоматично опиняється мати з позашлюбною дитиною, – пошуках виходу героїні зі своїх нещаст, поновної соціалізації, тобто повернення до свого села і своїх людей, до нормального життя. На відміну від «Катерини», автора не цікавлять обставини зведення героїні (а отже її стосунки зі спокусником), а її подальше поведження з власною дитиною-байстрюком. Уже при зіставленні долі Катерини й Наймички постає проблема морального вибору героїні. Якщо Катерину розчавлює зрада коханого й зневага односельців, то Наймичка переймається передусім долею сина, а не власною. І такий вибір підносить героїню на незмірно вищий моральний щабель, бо накладає на неї увесь тягар відповідальності за сина у крайній ворожих суспільно-моральних обставинах: необхідно вижити й підняти дитину при загальній зневазі й крайній бідності. Більшості молодих матерів-покриток це виявляється не під силу. У поемі Шевченко вибудовує нетипово сильний характер Ганни. І. Франко, порівнюючи характери Ганни й Катерини, відзначав глибину натури Ганни, всепереможність її материнської любові, здатної на «довгу жертву на користь своєї дитини».

Ціннісна позиція автора виявляється насамперед у загальній тональності твору: драматична тональність тримає читача у постійній напрузі. Здебільшого така тональність буває наслідком конфлікту двох антагоністів; але в поемі Шевченка немає персонажа негативного, котрий би протидіяв позитивним (постать юнкера з'являється лише у повісті), – драматичне напруження породжується через контраст ідилічної теми родинного щастя, яку втілюють щасливі родинні пари – Трохим і Настя, пізніше – Марко й Катерина, – із трагічною темою щоденної й таємної материнської самопожертви Ганни, її тяжким переживанням приниженості свого становища, неможливості легального материнства. Не може не зворушити читача цей образ тихої щоденної самопожертви. Тут варто нагадати слова І. Франка: «Змалювання

такої постаті з такою вірністю і правдою, з такою чарівною простотою і натуральністю, без ходульності і фальшивого пафосу <...>, як се зробив Шевченко, належить до найбільших триумфів правдивої штуки і мусить уважатися за найкращий доказ великої геніальності Шевченка» (Там само. – С. 469).

Композиція поеми «Наймичка» виявляє характерні риси романтичної ліро-епічної поеми: вона відкривається неясним, загадковим «Прологом», у якому читач вперше зустрічається з невідомою молодницею за суто романтичних обставин – на могилі серед поля, в тумані, якому вона звиряється в своєму горі, бо самотня й іншого порадника не має. Уже тут виявлено основу поетики цього твору – народно-поетичну й народно-розмовну, втілену у пряме предметно спрямоване слово. Мова героїні – не літературно-романтична, а стилізована тут як пісенно-розмовна: спершу це свого роду покаючий монолог, який далі замінюється піснею – Шевченко дає власний варіант відомої пісні про вдову-дітозгубницю «Ой у полі могила, там удова ходила...», пізніше наведену в зібранні П. Чубинського (див. коментар до поеми // Шевченко Тарас. Збір. творів: У 6 т. – К., 2003. – С. 733). Пісня розкриває ту альтернативу, що грізно постала перед молодою матір'ю-покриткою і якої вона не прийняла.

«Пролог» служить настроєвою увертюрою, створюючи сумовитий настрій очікування розгадки. Дальша дія складається з ланцюжка вершинних, найбільш значущих сцен, кожній з яких присвячено окремий розділок. Перший – це авторська розповідь у стилі казкового зачину («Був собі дід та баба...») про долю бездітної люблячої пари; другий – сцена знаходження підкинутого немовляти, сповнена радісних надій: «От і талан, от і доля, / І не одинокі!»; прихід Наймички та її праця в господі; між третім та четвертим розділами – часовий інтервал років у вісімнадцять; тільки повідомляється про смерть Насті – прийомної матері Марка, дружини Трохима. Загалом же четвертий розділ – це розповідь про засватання багатой красуні. П'ятий розділ містить два епізоди – підготовку до весілля та прощу Ганни до Києва. На початку шостого розділу автор повідомляє про три щорічні подорожі Наймички до Києва, про початок четвертої та про її повернення й гостинці домашнім. Дія помітно уповільнюється, виявляється, що Ганна повернулася вже недужою, передчуваючи власну смерть. І сьомий розділ присвячено розповіді про її недугу й тривогу про Марка, який чомусь затримався в дорозі. Тут особливо виразно представлено родинну любов і невістки, й Трохима до «своєї Ганни». І нарешті, у восьмому, останньому, розділі показано неспішне щасливе повернення Марка і – контрастом до його настрою – сцену признання Ганни, її смерть і горе Марка. Виклад надзвичайно лаконічний. Кожну деталь дібрано з певною метою, вона несе значне смислове навантаження. Причому, на відміну від більшості поем, де розповідь відкрито емоційна й супроводжується ліричним коментарем, запитаннями, вигуками, ліричними відступами – тобто є ліричною, – тут розповідач стриманий; його співчуття лише зрідка проривається вигуками, емоційно виразистими повторами, експресивною лексикою. Розповідь звучить об'єктивно, просто, невигадливо. Але саме в цій простоті й нібито відстороненості криється багатоголоса суб'єктивність – чергування в авторській розповіді багатьох голосів персонажів, їхніх точок зору на події. А це допомагає висвітлити предмет з різних боків, а отже, сприяє і виразистості, й правдивості зображення. Значно пізніше О. Толстой порадить описувати сцену «обов'язково чиймись очима, бо взагалі писати неможливо» (Толстой А. О літературе. Статті, виступлення, письма. – М., 1956. – С. 211). А Шевченко застосував цей принцип зображення одним з перших в українській літературі. Ось до прикладу коротенький фрагмент п'ятого розділу поеми – розповідь про те, як Ганна ходила на прощу в Київ у той час, коли в селі відбувалося весілля її сина Марка, що для батьків буває найбільшим торжеством, вінцем їхніх життєвих зусиль. Ганна ж залишає господу, боячись якось скомпрометувати сина перед багатими родичами. Спершу йде суто авторська розповідь: «А наймичка шкандибає, / Поспішає в Київ». Далі розповідач веде мову зі спільних із Наймичкою психологічної, фразеологічної, просторово-часової та оцінної позицій:

«Прийшла в Київ – не спочила,
У міщанки стала,
Найнялася носить воду,
Бо грошей не стало
На молебствіє Варварі.
Носила-носила,
Кіп із вісім заробила
Й Маркові купила
Святу шапочку в печерах
У Йвана святого,
Щоб голова не боліла

В Марка молодого...» – тобто описує події ніби очима героїні й спільною з нею розмовною мовою. Різноманітна ритміко-інтонаційна партитура тексту виявляє як сюжетні переходи, так і нюанси тональності. Вірш поліметричний: чергуються 8-складовий вірш, 14-складовик, 4-стопний ямб, фольклорний нерівноскладовий вірш (райошник) з різними видами римування й строфічних об'єднань.

Стримано-об'єктивний характер розповіді, відсутність типових для романтичної поеми гострих колізій, гранично емфатичних сцен (за винятком фінальної), розвиненої тропіки (тут маємо лише поодинокі постійні епітети, побутового плану порівняння, народнопоетичні уособлення, фразеологізми тощо) неодноразово спричиняли трактування твору як реалістичного. Однак, визнаючи психологічний реалізм характеру Ганни і багатьох побутових подробиць, усе ж бачимо перевагу сентиментального максималізму в побудові характерів та нетипової ідилічності в зображенні хуторян; типово романтичним є вступ

до твору, – отже маємо і в поемі «Наймичка» характерний для Шевченка-поета індивідуальний синтез кількох стилів.

Література:

1. Бородін В. С. Три поеми Т. Г. Шевченка: «Сова», «Сліпий», «Наймичка» / В. С. Бородін. – К., 1964.
2. Вашук Ф. Т. Психологічне розкриття характеру в поемі Шевченка «Наймичка» / Ф. Т. Вашук // Збірник праць 27-ої науков. шевч. конф. – К., 1989.
3. Скоць А. Поема Тараса Шевченка «Наймичка» / А. Скоць // Дивослово. – 1998. – № 3.
4. Смілянська В. Л. «Святим огненным словом...» Тарас Шевченко: Поетика / В. Л. Смілянська. – К., 1990.